

ДОЛЯ В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ ТАНАТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН (КАТЕГОРІЯ ЗАЛОЖНИХ ПОКІЙНИКІВ)

Розглядаються роль та значимість долі в процесі перетворення покійного на заложного на прикладах усної народної творчості.

Ключові слова: вік, доля, заложний, смерть, перетворення, картина світу.

Рассматриваются роль и значение судьбы в процессе превращения покойного в заложного на примерах устного народного творчества.

Ключові слова: век, судьба, заложный, смерть, превращение, картина мира.

The article deals with the role and importance of fate in the process of transformation of the dead into a "zalozhny" on the examples of the folklore.

Key words: age, fate, "zalozhny", death, transformation, picture of the world.

Народні уявлення про смерть людини в поховальній обрядовості та фольклорі засвідчують оригінальні світоглядні особливості етносу, надають змоги досконаліше пізнати особливості самотньої картини світу. У контексті вивчення танатичних уявлень східних слов'ян доля розуміється як фатум або призначення, змістовий елемент життя людини; вона співвідноситься як об'єктивна закономірність і воля, інтерпретується через призму культурного простору, задає певний життєвий алгоритм. Життя та смерть, сприймаючись у зв'язку з певними тлумаченнями долі, засвідчують усталені морально-етичні норми, ціннісні орієнтації. Уособлюючись у певних міфологічних образах, смерть і доля в східних слов'ян є моральними регуляторами, сприяють особистісній ідентифікації людини. Уявлення про долю, наповнюючись світоглядними елементами конкретного культурного простору, актуалізують мотиви поведінки та певних вчинків, інтегруються і стають складовими традиційної культури.

Проблематика танатичних уявлень східних слов'ян розглядається в наукових працях з культурології, філософії, етнографії, фольклористики. Значний внесок у вивчення слов'янського поховального обряду зробили О. Афанасьєв [1], Н. Велецька [2], Л. Виноградова [3], С. Толстая [11]. Тема заложних покійників розроблена в працях відомого дослідника слов'янської міфології, етнографа Д. Зеленина, який розділив поняття «своєї» та «не своєї» смерті, видокремивши дві категорії покійників: предки та заложні [6, с. 7]. Проблема специфіки термінології та теми долі в поховальному обряді у своїй праці «Поэтика обряда. Погребальная обрядовость восточных и южных славян» розглядала О. Седакова [9]. Але брак вивчення впливу поняття «доля» на перетворення покійного на заложного та значимості на-

родних уявлень про категорію заложних покійників на формування картини світу актуалізує цю проблематику.

Мета статті — розглянути роль та значимість долі як змістовного елементу життя людини в галузі дослідження слов'янських танатичних уявлень у процесі перетворення покійного на заложного.

Об'єкт дослідження — танатичні уявлення східних слов'ян.

Предмет — питання про долю в системі танатичних уявлень східнослов'янських народів.

Земний шлях людини завершується смертю, яка не сприймається як закінчення буття. У слов'янській картині світу смерть — це момент переходу до іншого виміру існування, який у багатьох аспектах залежить від змістового наповнення земного життя людини та її рішень.

Невід'ємною складовою означеного наповнення є доля — об'єктивна закономірність, необхідний зв'язок елементів універсуму та подій життя людини [10, с. 554]. Доля в розумінні невідворотного року та воля суб'єкта, що самовизначається, співвідносяться як необхідність і свобода, і саме в їх антагонізмі виявляється та формується моральне визначення самої людини [10, с. 555]. Ситуація співвідношення долі та вільного вибору може вирішуватися в декілька способів: 1) людина може довіритися своїй долі; 2) намагатися її уникнути; 3) спробувати обрати її самотужки; 4) сприймати її як власний вибір. У будь-якому разі, доля — це зумовлені й невідворотні події та вчинки, незалежно від того, як вони усвідомлюються.

Таке фаталістичне тлумачення долі має багато спільного з темою слов'янських богинь Прях: Макоші, Долі та Недолі. Макош («кош», «кошт» — доля, та «ма» — скорочено від мати [4, с. 82]) — богиня долі, покровителька хазяйок та жінок, богиня родючості та повелителька лісового царства, богиня чаклунства і хазяйка переходу із Цього Світу до Іншого. Мати долі Макош пряла золоту пряжу та примирювала двох своїх молодших сестер — Долю, яка також називається Среча (удача) та Щастя й описується як прекрасна дівка, та Недолю — Несречу, Злощастя, — потворну бабусю. Сестри Пряхи уособлювали сторонні сили, котрі впливали на життя людини, їх можна порівняти з давньогрецькими мойрами, скандинавськими норнами.

Народні уявлення про долю збережено у фольклорі. Наприклад, значення Долі та Недолі як бінарних опозицій і значення Макоші, старшої сестри, яка їх еднає, відбито в прислів'ї: «Із щастя та горя скувалася доля». Ставлення до долі-року як до фатуму — «Долі й найбистрішим конем не об'їдеш», «Лихої долі конем не об'їдеш», «Свого щастя і колесом не об'їдеш», «Що написано на роду, того не об'їдеш і на льоду».

Доля уособлює сторонню, об'єктивну закономірність, що не підвладна людині; її ототожнювали з конкретними міфологічними

образами. Людина може приймати свою долю або намагатися уникнути її, але вона не може її обирати.

Доля відіграє значну роль у перетворенні покійних на заложних, особливо це стосується передчасно померлих та вбитих блискавкою людей. Ці інциденти можуть сприйматися як Божа Воля або небесна кара за гріхи, але внаслідок передчасної смерті людина не доживає свого віку, що призводить до перетворення її на заложного. Слов'янське *вѣкъ* (лат. *vis*) означає «життєва сила», «*vis vitalis*». Вік, як термін життя людини, не має точної кількісної міри; це неповнений, близький до долі (призначення) час витрачання первинно закладеної життєвої енергії [9, с. 40]. У тому разі, коли людина «не відбула свого віку», не вичерпала всієї відведеної їй життєвої сили, вона починає становити небезпеку для живих. Залишок цієї енергії переноситься в простір смерті, де перетворюється на активну силу, що є шкідливою до простору життя.

В українському фольклорі існують поняття «жіночої долі», «солдатської долі» тощо. Ці визначення уточнюють призначення тієї чи іншої людини за гендерними і соціальними ознаками, родом занять. Тобто, крім долі, що є об'єктивною закономірністю, існує доля-призначення, яка відіграє важливу роль під час перетворення покійного на заложного. Людина не тільки повинна дожити свій вік, а й набути своєї долі.

Доля в сенсі призначення насамперед засвідчує морально-ціннісний аспект життя соціокультурної спільноти. Призначення дитини — поважати волю батьків, дівчини — вийти заміж та народити дітей, чоловіка — захищати свою родину, батьків — виховати дітей та передати їм традиційні знання тощо. Доля-призначення регламентує соціальні ролі, відносини, обов'язки. Людина, проживаючи життя згідно зі своїм гендерним, соціальним, родинним призначенням, набуває своєї долі.

Логіка життя людини зумовлена картиною світу, відповідно до якої вона приходить у світ, долає життєвий шлях, набуває долі та після смерті продовжує своє буття, приєднавшись до свого роду — чистих предків, сама має статус предка. Народні уявлення про загробне буття людини втілилися в культурі предків, який, як і землеробський культ, набув поширення серед східних слов'ян. З точки зору морально-ціннісних орієнтирів, культ предків — це не лише шанування померлих, а й форма домінування порядку, встановленого старшим поколінням, якого дотримують і коли покоління вже не належить до світу живих. Він передається від покоління до покоління, свідомо вшановується та тісно пов'язаний із повагою та благоговінням перед предками та цілим родом. Вшанування такого порядку є добровільним та належить до сфери моральних рішень.

Ситуація, коли людина не набуває своєї долі, тобто проживає своє життя порушуючи традиційні морально-етичні норми та правила,

разом із фактом недожитого віку, призводить до перетворення покійного на заложного. Уявлення про життєвий шлях визначаються системою цінностей, зумовлені картиною світу і місцем кожної людини в ньому. Заложним покійником може стати як дитина, так і доросла або літня людина, але в будь-якому разі перетворення на заложного завжди пов'язане з фактом ненабутої долі.

Ситуацію, коли людина не доживає свого віку та не набуває своєї долі, ілюструють народні уявлення про упирів, збережені у фольклорі. Визначити, що покійний перетворився на упиря, можна було за такими ознаками: червоні щоки, в труні він лежить долілиць, може вставати та ходити поміж людей, інколи навіть палити люльку [5, с. 221]. У народних оповіданнях: «мертвий Юрко зачав по ночах до неї ходити»; «батько вставав і до сина приходив колисати»; «...той чоловік був опирем. О дванадцятій годині ночі він приходив до своєї жінки. І вона не могла його ся збути, ходила ночувати по сусідах» [13]. В означених ситуаціях факт ненабутої долі спричинив сімейну тугу за жінкою та дітьми. Мрець, що не виконав свого призначення як батько та чоловік, щоначі повертався до світу живих. З імовірністю саме такого розвитку подій пов'язане табу на подружню тугу, що накладалося по закінченні сорока днів після смерті чоловіка/дружини.

Також заложними покійниками могли стати потерчата та приспані діти.

Потерчук — дитина, що померла не своєю смертю [12, с. 344]. Д. Зеленін визначає «потерчат» як «дітей, котрі були народжені неживими або померли нехрещеними» [7, с. 70]. Потерча — це дитина, яка народилася, тобто прийшла до цього світу, але не жила, і тому не виконала свого призначення. Страх перед тим, що дитина помре нехрещеною, пов'язаний з архаїчнішою слов'янською традицією ім'янаречення, тобто ініціації дитини як члена певного роду. Смерть дитини не залежить від бажання батьків або самої дитини, про таких у народі кажуть «Бог прибрав».

Приспані діти — це діти, задушені своїми матерями. Приспані діти народжуються в результаті дошлюбних стосунків. Самі поява та смерть такої дитини порушують декілька основоположних морально-етичних аспектів: призначення жінки як матері та хранительки родини; наявності дошлюбних стосунків як таких, що суперечать традиційним нормам поведінки молоді; дітовбивство як найстрашніший гріх матері перед дитиною. Приспана дитина, як і потерча, приходять у цей світ, але не живе, тобто взагалі не має змоги набути своєї долі. Вона, як і потерча, не проходить ініціації, і, як наслідок, не належить певному роду.

Приспані діти мають дещо спільне із дітьми, котрі прокляті своїми батьками. В обох ситуаціях порушується природний стан речей — батьки повинні піклуватися про своїх дітей. Батьківська любов

є безкорисною, а діти — це спадкоємці цілого роду в усіх сенсах та площинах існування. Зважаючи на значущість культу предків та благоговіння перед своїм родом у східних слов'ян, наявність приспаних дітей та дітей, котрих прокляли свої батьки, не тільки порушує морально-етичні аспекти існування людини, а спотворює систему ціннісних орієнтацій. Батьки, які знехтували своїми моральними, родинними та соціальними обов'язками, після смерті також стають заложними.

Приклади ставлення до таких прецедентів та їх наслідків відображені у фольклорі: «Та була в неї велика таємниця — завагітніла від іншого... Так сталося, що в день весілля нещасній нареченій довелося народити дитину. Народила таємно, задушила, закутала в полотно і поклала на дно скрині зі своїм приданим...» [13]. Відібравши життя своєї дитини, героїня казки після смерті належатиме до покутників (виду заложних покійників) — таких небіжчиків, «що по причині гріхів, котрі допустилися на цім світі, не можуть на другому світі мати спокою доти, доки самі їх не загладять або хтось із їх рідні чи знайомих, до тих пір вони тиняються по сім світі і терплять та зносять різні прикрості, відповідні до величини їх злого вчинку» [5, с. 217].

«Родительское проклятіє дѣлаєть дітей несчастными; при томъ, такое проклятіє, часто немедленно исполняется. Сила его ужасна: по одному слову проклимаемые долаются больными, превращаются в деревья, въ волковъ, уносятся вихремъ, или же умирають, и не только тѣло ихъ, но и душа поступает во власть діавола. Но вмѣстѣ съ страшными послѣдствіями для прокленаемыхъ, проклятія ложатся тяжелімімъ грѣхомъ и на душу родителей, прибѣгнувшихъ въ гнѣвъ или в раздраженіи къ этому страшному преступленію противъ своихъ дѣтей» [8, с. 41-42].

Культ предків у східних слов'ян має домінантне значення. Діти — це не тільки продовжувачі та нащадки всього роду, вони є гарантом його виживання та процвітання. Прокляття має на меті принести нещастя та завдати значної шкоди, це демонстративний акт розриву сімейних відносин. Батьки, котрі проклинають своїх дітей, у контексті усталених сімейно-побутових відносин східнослов'янського світу, «беруть на душу страшний гріх», близький до переривання свого роду. Вони повинні гідно продовжити рід, передати сімейні традиції та виховати правильні морально-етичні орієнтації. У народних оповіданнях Слобожанщини міститься твердження про те, що дитина, проклята батьками, не житиме довго. Тобто доки мати дитині не пробачить (не скасує батьківське прокляття), і дитина, і сама матір чи батько мучитимуться: «Мати прокляла свого сина. От він захворів та вмер, а земля й не приймає: що закопають у землю, а вона його й викине, що закопають знов, а вона знов викине. Тоді мати почала молитися Богу, щоб його Господь прийняв та свята земля. Господь простив

їй гріхи, а сина прийняла свята земля: закопали його, і вона більше не викидала його грішного тіла» [8, с. 49].

Існування чіткої словесної форми батьківського прокляття («Щоб ти піднявся з вихрем!», «Щоб тобі пусто було!») свідчить про те, що такий акт є свідомо прийнятим рішенням, суть якого — завдати шкоди власній дитині. У свою чергу, призначення дитини — слухати своїх батьків та поважати їх волю, тому іншою стороною батьківського прокльону є неслухняні діти. «Почитайте, добріє люди, своїх родителів, особливо матір... Я бил грубим зі своєю матір'ю, вона в гніві прокляла мене, сказав: щоб ти поднявся з вихрем! З тих пір я ношусь вихрем» [8, с 50].

До родинного життя належить і такий вид заложних, як істоти, котрі кардинально змінили свою природу та мають чітко виражений міфологічний характер: русалки і домовики. І якщо домовиками стають за власною волею з метою охороняти свої дім та родину, то русалками — дівчата, які не набули своєї жіночої долі — неодружені, померлі в день весілля або будучи зарученими. Із намагань родини допомогти померлій не спіткати долі заложного, виникла традиція ховати у весільній сукні, а на похованні назначати нареченого та бояр.

До категорії заложних покійників належать люди, котрі обирають долю заложного добровільно — це відьми, чаклуни та самогубці. Відьми та чаклуни втручаються в природний перебіг подій, змінюють його. Про освідомленість такими істотами наслідків чаклунства свідчить таке народне оповідання: «В одному селі жила бабця, яка, казали, була відьмою. Вона вміла робити погане людям і худобі. У цієї бабці була онучка, яка піддивлялася, що робить бабця, але не знала як. От вона й почала просити її, щоб навчила. Стара спочатку не хотіла, але коли онучка почала надокучати, то сказала щоб онучка взяла дві грудочки сиру: один для себе, другий для бабусі. Пішли вони на роздоріжжя. Бабця сказала щоб свою грудочку поклала онучка. Ніхто до неї не підійшов. Коли поклала бабуся свій сир, то же не взялася всяка погань: жаби, змії, ящірки, і почали розтягувати той сир по часточках. Тоді й стара каже: бачиш, доню, оце так на тому світі будуть мою душу чорти розтягувати» [13].

Самогубці добровільно відмовляються від своєї долі, перериваючи власне життя, свідомо не доживають відведеного їм віку. Цей вид заложних покійників не сприймають ні народна свідомість, ні церква, їх категорично заборонено ховати на цвинтарі. Самогубець скоює страшний гріх зневіри, відчаю та вбивства, йому не місце серед чистих предків роду. За дохристиянських часів, їх, як і інших заложних, боячись опоганити сакральний простір Матері-землі, не ховали, а викидали до безлюдних місць або на болото.

Окреме місце серед заложних посідають пияки (опойці), люди, які свідомо «паморочать собі голову». Пияцтво змушує людину забувати

про своє життєве призначення, чинити зло та горе. Таких мерців викидали на болото, а з початком боротьби священиків з народними забобонами, яка втілювалася в розпорядженні ховати всіх у землю, але таких покійників не відспівувати, могилу пияка заливали болотною тванню, щоб він не випив усю воду із землі та не спровокував засухи. Призначенням кожної людини є не руйнування, а зміцнення морально-етичних норм роду, примноження його здобутків, процвітання та благополуччя.

Існує вид заложних, що стали такими ні зі своєї волі або внаслідок нещасного випадку — це люди, яких повертає в цей світ подружня туга або неправильно виконаний поховальний обряд. Згідно з народними уявленнями, до появи таких заложних могли призвести: могила, що була викопана на заході сонця, сльози, які рясно падали на мерця, подружня туга живих, кішка, яка стрибнула через труну тощо. Тому поховальний обряд і подальші дії були чітко регламентованими, а порядок їх виконання передався традиційно з покоління в покоління. Суворе виконання правил поховального обряду пов'язане з благоговінням перед своїм родом, глибокою повагою до чистих предків, добровільним дотриманням їх наказів, морально-етичним обов'язком перед ними.

У слова «доля» існує синонім «талан»: успіх, удача, талант. Відповідно до народних уявлень, талан дається людині від народження і є об'єктивним, стороннім впливом на життя людини. Бажаючи собі доброї вдачі та благополуччя, людина промовляє: «Дай, Боже, віку довгого, щастя доброго, талан у голови, долю під боки, а здоров'я хай укриває».

Отже, доля, як змістовний фактор життя людини, вагомо впливає на перетворення покійного на заложного. Сприймаючись як об'єктивна закономірність, у співвідношенні з вільним вибором, доля наповнює життя людини доленосними, вирішальними подіями. У міфології східних слов'ян, доля розумілася через конкретні персоніфікації: Доля/Недоля, а пізніше як Божа воля. У фаталістичному тлумаченні поняття долі відіграє важливу роль у перетворенні на заложних покійників, які померли від нещасних випадків (потрапляння блискавки, насильницької або передчасної смерті). Такі покійники не відбули свого віку, що може призвести до переходу життєвої сили (*vis vitalis*) у простір смерті й обергання її проти світу живих.

Доля-призначення відрізняється від долі-фатуму наявністю ситуації вільного вибору. У процесі усвідомлення східними слов'янами цього явища як життєвого призначення смерть є моральним регулятором. Танатичні уявлення разом з прийняттям або відмовою від морально-етичних та ціннісних норм і орієнтацій задають алгоритм життя людини.

Доля регламентує соціальні ролі, стосунки й обов'язки — так, в українському фольклорі наявні поняття «жіночої долі»,

«солдатської долі» тощо. Набути своєї долі, тобто виконати своє життєве призначення, людина може проживши життя згідно зі своїм гендерним та соціальним положенням, виконуючи обов'язки, які йому відповідають. Коли людина не виконує свого призначення, вона не набуває своєї долі, тому після смерті попадає до категорії заложних.

Перспективою подальших досліджень є детальне вивчення співвідношення усвідомленого вільного вибору, який у контексті дослідження належить відьмам, чаклунам, самогубцям, та його впливу на перетворення покійника на заложного.

Список літератури

1. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. Том третий / А. Афанасьев. — М. : «ИНДРИК», 1994. — 816 с.
2. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов / Н. Н. Велецкая. — М. : «Наука», 1978. — 160 с.
3. Виноградова Л. Н. Народные представления о происхождении нечистой силы: демонологизация умерших / Л. Н. Виноградова. Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. — М. : «ИНДРИК», 2000. — 400 с.
4. Гаврилов Д. А. Боги славян. Язычество. Традиция / Д.А. Гаврилов, А. Е. Наговицын. — М. : Рефл-Бук, 2002. — 464 с.
5. Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. — 263 с.
6. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. — М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. — 511 с.
7. Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии. Умершие не своей смертью и русалки / Д. К. Зеленин. — М. : «ИНДРИК», 1995. — 432 с.
8. Иванов П. И. Сила родительского проклятия по народным рассказам Харьковской губернии / Этнографическое обозрение. Периодическое издание Этнографического Отдела Императорского Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии состоящего при Московском Университете. Кн. III; под. ред. Н. А. Янчука. — М. : «Русская» типо-литография. — 1889. — 224 с.
9. Седакова О. А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян / О. А. Седакова. — М. : «ИНДРИК», 2004. — 339 с.
10. Словарь философских терминов / Научная редакция профессора В. Г. Кузнецова. — М. : Инфра-М. — 2005. — 729 с.
11. Толстая С. М. Мотив посмертного хождения в верованиях и ритуале / Славянский и балканский фольклор. Семантика и прагматика текста. — М. : «ИНДРИК». — 2006. — С. 236–268.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в IV т. Т 3 (Муза — Сят) / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — 2-е изд., стер. — М. : Прогресс, 1987. — 832 с.
13. Українські народні казки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://proridne.org/> — Українські народні казки. — назва з екрана.

Надійшла до редколегії 18.11.2013 р.